

'For Your Eyes Only' – On the Merkavah and Military Secrets: Text and Image in a Manuscript from Erfurt

Sara Offenberg, Ben-Gurion University of the Negev

Abstract

One of the large Erfurt Bibles, "Erfurt 2", Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Or. fol. 1212, produced in the late thirteenth century is extensively decorated with micrographic masoretic notes. Annette Weber discusses the meaning of the early word micrography decorations in Ashkenazi Bibles, mostly in the *Erfurt Bible 1* and *Erfurt Bible 2*, in relation to concepts found in the writings of Rabbi Judah the Pious and Rabbi Eleazar of Worms. However, I suggest that beyond the important insights brought by Weber, there is also a connection to the esoteric ideas of Rabbi Neḥemiah ben Shlomo Troestlin, the Prophet from Erfurt, active in the first third of the thirteenth century. In this article, I focus on two scenes, the first from the opening of the Book of Ezekiel and the second from the Book of Proverbs, and relate them to the writings of *Ḥasidei Ashkenaz* and Rabbi Neḥemiah.

תקציר

אחד התנ"כים הגדולים מהעיר ארפורט, ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1212 מסוף המאה השלוש עשרה, נכתב ככל הנראה לקריאה בבית הכנסת והוא יעסיק אותנו במאמר זה. תנ"ך ארפורט 2 מעוט ברוכבו באמצעות מיקרוגרפיה. אנט וובר פרסמה מאמר שעסק בכתב יד ארפורט 1 וארפורט 2, שם היא מראה כי המיקרוגרפיה מבוססת על כתביהם של רבי יהודה החסיד ותלמידו רבי אלעזר מוורמס. לטענתי, בנוסף לתובנות החשובות אשר וובר הביאה להבנת העיטור באמצעות כתביהם, יש להסתכל על דמות מרכזית נוספת שפעלה בקרבת זמן ומקום: רבי נחמיה הנביא מארפורט, כך שמאמר זה יעסוק בעיטור מיקרוגרפיה לספר יחזקאל וספר משלי, והקשר בין העיטור למספר חיבורים הנוגעים לתורות הסוד של חסידי אשכנז ורבי נחמיה.

‘לעיניך בלבד’

על המרכבה וסודות צבאיים: טקסט ותמונה בכתב יד מארפורט*

שרה אופנברג

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

בשני העשורים האחרונים קיימת התעניינות גוברת במחקר הקהילה היהודית בארפורט, אשר הושמדה בפרעות המגפה השחורה בשנת 1349. עיקר ההתעניינות המחקרית החלה עם גילוי הממצאים החומריים. בין הדוגמאות הבולטות נמצא ‘האוצר של ארפורט’, בתי הקהילה, המקווה (תמונה 1), המצבות (תמונה 2) ובמיוחד שיפוץ בית הכנסת (תמונה 3),¹ שהוא אחד העתיקים באירופה (חלקו נבנה עוד בשנות התשעים של המאה האחת עשרה) ועם חורבן הקהילה אשר מנתה כאלף איש, בית הכנסת הומר לכנסייה ועם השנים ננטש.² העיר ארפורט ממוקמת כצומת מרכזי בנתיב הסחר בין הערים הגרמניות בימי הביניים, בהן פרנקפורט, מיינץ, קלן, נירנברג ומגדבורג. מעבר להיותה מרכז כלכלי חשוב בתורניגיה היא הייתה חממה אינטלקטואלית, בשל המספר הרב של המנזרים שבהם נכתבו ונאספו כתבי כרוניקות שונות. העיר השתייכה לארכיבישוף של מיינץ ובשנת 1212 הקיסר אוטו הרביעי העניק לארכיבישוף היתר ליישב יהודים בתחום שלטונו ולמעשה לקבל מהם כספי מיסוי; אולם ידוע על התיישבות יהודית בעיר עוד שנים לפני כן, בין היתר לפי הממצאים הארכיאולוגים של בית הכנסת משנת 1094 והשבועה היהודית

* מחקר זה נכתב בעזרתה האדיבה של קרן Gerda Henkel Stiftung AZ54/V/18. 1
Erfurter Schriften zur Jüdischen Geschichte, Band 4: Die Erfurter jüdische Gemeinde im Spannungsfeld zwischen Stadt, Erzbischof und Kaiser, J. Heil and M. Stürzebecher (eds.), Erfurt 2016; *Die mittelalterliche jüdische Kultur, Band 1: Der Schatzfund: Archäologie – Kunstgeschichte – Siedlungsgeschichte*, S. Ostritz (ed.), Weimar 2010; A. Bauer, *Synagogen im alten Erfurt: Erforschung, Erhaltung, Nutzung*, Erfurt 1995; I. Beese, *Alte Synagoge und Mikwe zu Erfurt*, Erfurt 2009; H. Eidam, *Geschichte aus Stein und Pergament die Alte Synagoge Erfurt*, Jena 2016; D. Campbell, *Treasures of the Black Death*, London 2009; M. Stürzebecher, *Erfurt Schatz*, Erfurt 2009; I. Noy, ‘Love Conquers All: The Erfurt Girdle as a Source for Understanding Medieval Jewish Love and Romance’, *Images: A Journal of Jewish Art and Visual Culture* 10 (2018), pp. 227-246; S. Ostritz, *Die mittelalterliche jüdische Kultur, Band 4: Die Alte Synagoge in Erfurt*, Weimar 2009.

2 בשלב מאוחר יותר הפך לאורווה ובמאה התשע עשרה הפך לאולם אירועים והדבר ניכר גם כיום בקומה העליונה במבנה המשומר, שהפך למוזיאון. על המרת בתי כנסת לכנסיות בארצות הגרמניות, בעיקר לאחר עלילות חילול לחם הקודש ועלילות דם ראו: M. B. Merback, *Pilgrimage and Pogrom: Violence, Memory, and Visual Culture at the Host-Miracle Shrines of Germany and Austria*, Chicago 2013.

לארכיבישוף קונרד הראשון שתקופת כהונתו הייתה בשנים 1183-1200. הקהילה היהודית התגוררה במרכז העיר. שם שכנו גם בית הכנסת והמקווה, בעוד הקתדרלה חולשת מגבוה על מרכז העיר (תמונה 4). בשנת 1221 פרצו פרעות כנגד היהודים, כנראה בשל עלילת דם כפי שעולה מקינתו של רבי שלמה בן אברהם.³ בפרעות נרצחו 26 יהודים ונשרף בית הכנסת. היישוב היהודי בארפורט המשיך להתקיים למרות זאת, וכבר בשנת 1235 ידוע כי הקהילה הכריזה על י"ז בטבת יום תענית לזכר הרוגי עלילת הדם בפולדה. בסוף המאה השלוש עשרה הקהילה היהודית בארפורט כבר הייתה ותיקה וישבו בה יהודים מבוססים כלכלית, אשר עסקו בעיקר בהלוואה בריבית, כולל לאנשי האצולה ורשויות הכנסייה. עד שנת 1349 ארפורט הייתה מרכז סחר החליפין היהודי באיזור תורינגיה.⁴

אנו יודעים על 16 כתבי יד שנלקחו מהקהילה היהודית בידי מועצת העיר בפוגרום של שנת 1349 וכיום הם שמורים בספריית המדינה בברלין. מבין כתבי היד של ארפורט המפורסמים ביותר הם שני ספרי התנ"ך הגדולים, אשר מעוטרים באמצעות מיקרוגרפיה, ויכולים ללמד אותנו על עושר הקהילה:⁵ תנ"ך ארפורט 1, ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1210-1211, המכיל שני כרכים ונעשה בשנת 1343

3 א"מ הברמן מביא בספרו קינה זו ואת שחיבר אלעזר בן יהודה: ספר גזירות אשכנז וצרפת: דברי זכרונות מבני הדורות שבתקופת מסעי הצלב ומבחר פיוטיהם, ירושלים תש"ו, עמ' קסח-קעא.

4 J. Heil, 'Historische und kulturelle Vernetzung jüdischer Gemeinden im Mittelalter: Forschungsüberblick und Perspektiven', in: *Erfurter Schriften zur jüdischen Geschichte, Band 1: Die jüdische Gemeinde von Erfurt und die SchUM-Gemeinden. Kulturelles Erbe und Vernetzung*, F. Bussert et al (eds.), Erfurt 2012, pp. 14-26; A. Lehnertz, 'The Erfurt Judeneid between Pragmatism and Ritual: Some Aspects of Christian and Jewish Oath-Taking in Medieval Germany', in: *Erfurter Schriften zur jüdischen Geschichte, Band 6: Ritual Objects in Ritual Contexts*, C. D. Bergmann and M. Stürzebecher (eds.), Erfurt 2020, pp. 12-31; M. Lämmerhirt, 'Die Stellung der jüdischen Gemeinde Erfurts in Thüringen und Aschkenas. Erste Ergebnisse'. in: *ibid*, pp. 28-39; idem, 'Zur Geschichte Der Juden Im Mittelalterlichen Erfurt', in: *Die mittelalterliche jüdische Kultur, Band 1: Der Schatzfund: Archäologie - Kunstgeschichte - Siedlungsgeschichte*, S. Ostritz (ed.), Weimar 2010, pp. 334-375; S. Wolf, *Erfurt im 13. Jahrhundert: städtische Gesellschaft zwischen Mainzer Erzbischof, Adel und Reich*, Köln 2005, pp. 160-162 במחקרו גם על ההתיישבות היהודית בארפורט אחרי פרעות 1349.

5 R. Fronda, 'Attributing (micrography) היא עיטור שנבנה מטקסט של אותיות. of Three Ashkenazi Bibles with Micrographic Images', *Ars Judaica*, 9 (2013), pp. 45-56; idem, 'Text and Image: The Case of Micrographic Ornaments in 13th and 14th Century Ashkenazi Bibles', in: *Erfurter Schriften zur jüdischen Geschichte III*, T. Thierbach (ed.), Erfurt 2014, pp. 108-117 כיום מתנהלת בהיידלברג קבוצת מחקר שתפעל עד שנת 2023 בניהולה של חנה ליס, העוסקת במסורה ובמיקרוגרפיה האשכנזית: *Masoreticum: The Inculturation of the Masorah into Jewish Law and Lore from the 11th to the 13th Centuries: Digital Acquisition of a Forgotten Domain of Knowledge (DFG)*; <https://en.mtk-online.urz.uni-heidelberg.de/subproject.php?tp=B04&up>.

6 O. Hahn et al., 'The Erfurt Hebrew Giant Bible and the Experimental XRF analysis of Ink and Plummet Composition', *Beitarié Gazette du livre médiéval* 51 (2007), pp. 16-29

והוא אחד מספרי התנ"ך הגדולים באירופה בגודל X629470 מ"מ וכתב היד העברי הגדול ביותר שהשתמר עד כה, ותנ"ך ארפורט 2, ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1212 מסוף המאה השלוש עשרה, בכרך אחד שגודלו X554390 מ"מ,⁷ אשר בדומה לכתב יד ארפורט 1 נכתב ככל הנראה לקריאה בבית הכנסת והוא יעסיק אותנו במאמר זה.

תנ"ך ארפורט 2 מעוטר ברובו באמצעות מיקרוגרפיה. מעתיק כתב היד היה ככל הנראה שניאור בן אפרים, ששמו מצוין בדף 157ב.⁸ רחל פרונדה דנה בקצרה בתכנית האמנותית של כתב יד ארפורט 2, כאשר בעקבות מחקרה של לילה אוורין,⁹ היא קושרת בינו לבין תנ"ך פריס, הספרייה הלאומית Heb. 5-6, שנעשה באשכנז בשנת 1294/5.¹⁰ אנט וובר פרסמה מאמר שעסק בכתב יד ארפורט 1 וארפורט 2, שם היא מראה כי המיקרוגרפיה מבוססת על כתביהם של רבי יהודה החסיד ותלמידו רבי אלעזר מוורמס.¹¹ לדעתי, בנוסף לתוכנות החשובות אשר וובר הביאה להבנת העיטור באמצעות כתביהם, יש להסתכל על דמות מרכזית נוספת שפעלה בקרבת זמן ומקום (ולמרות שכמעט ולא ידועים לנו פרטים היסטוריים עליה): רבי נחמיה הנביא

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?&presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCR.IPTS000175262-1 : הכרך השני נמצא ברשת:

כתב היד נמצא במלואו ברשת: [http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/](http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?&presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS)
 pages/viewer.aspx?&presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS
 J. Penkower, 'The Ashkenazi Pentateuch: על שני כתבי היד ראו: 000175263-1
 Tradition as Reflected in the Erfurt Hebrew Bible Codices and Torah Scrolls', in:
*Erfurter Schriften zur Jüdischen Geschichte, Band 3: Zu Bild und Text im jüdisch-
 christlichen Kontext im Mittelalter*, F. Bussert et al. (eds.), Erfurt 2015, pp. 118–41;
 D. Stern, *The Jewish Bible: A Material History*, Washington 2018, pp. 110–114
 H. Liss and K. J. Petzold, 'Die ארפורט ראה לאחרונה
 Erforschung der westeuropäischen Bibeltexttradition als Aufgabe der
 Jüdischen Studien', in: *Judaistik im Wandel: Ein halbes Jahrhundert Forschung und
 Lehre über das Judentum in Deutschland* Herausgegeben, ed. Andreas Lehnardt,
 Berlin and Boston 2017, pp. 189–210

E.M. Thimme, 'Die Erfurter Handschriften in der Orientabteilung der Staatsbibliothek zu Berlin', in *Erfurter Hebraische Handschriften*, Erfurt 2009, pp. 56–57

L. Avrin, 'Micrography as Art', in: C. Sirat and L. Avrin (eds.), *La lettre hébraïque et sa signification*, Paris 1981, pp. 43-63, esp. 52

R. Fronda, 'Micrographic Illustrations in a Group of Thirteenth Century Hebrew Bibles from Germany', in: *Hebräische Schrift zwischen Juden-und Christentum in Mittelalter und früher Neuzeit: Beiträge zur* 45, ed. Peter Stein, Kamen 2016, pp. 37–73
 פרונדה מציינת בהערת שוליים בעמ' 54 כי ייתכן שהמיקרוגרפיה של ספר יחזקאל, שבה נדון בהמשך, מבוססת על רעיונות מיסטיים שהיו בעלי חשיבות לפטרון, אך לא מוחיבה מעבר לכך. על כתב יד פריס 6-5 ראו: J. Del Barco, *Manuscripts de la Bible hébraïque, Bibliothèque Nationale de France, Hébreu 1 a 32; Manuscripts en caractères Hébreux dans les Bibliothèques de France*, Turnhout 2011, pp. 38–43

A. Weber, 'The Masoret Is a Fence to the Torah: Monumental Letters and .Micrography in Medieval Ashkenazi Bibles', *Ars Judaica*, 11 (2015), pp. 7-30

מארפורט, כך שמאמר זה יעסוק בעיטור מיקרוגרפיה לספר יחזקאל וספר משלי, והקשר בין העיטור למספר חיבורים הנוגעים לתורות הסוד של חסידי אשכנז ורבי נחמיה. בטרם ניגש לדרך בכתביו ובאופן שבו לטעמי הם מתקשרים לעיטור תנ"ך ארפורט 2, נדון באופן שבו המיקרוגרפיה מתפקדת בכתב יד זה.

כדי להבין כיצד מיקרוגרפיה 'עובדת' ומהי החשיבה האסוציאטיבית של מי שהזמינו את כתב היד, נתחיל עם עיטור לפרשת פא, שמות פרק י', שם נמצא בדף 72ב במסורה התחתונה סצנת ציד (תמונה 5): מצד ימין צייד רוכב על סוס בעורו תוקע בקרן יער, לפניו כלב רץ לכיוונם של שני כלבים נוספים, התוקפים צבי. באמנות היהודית בימי הביניים הופיעו סצנות ציד רבות באיורי שוליים ולרוב הנושא היה ציד אילה, צבי או ארנבת, אשר זוהו כעם ישראל הנרדף. כידוע, מרבית היהודים לא עסקו בציד,¹² מכאן שעלינו לשאול מהי משמעות התיאורים הללו עבור הקהל היהודי.¹³ בתיאורים הנוצריים, הצייד מקבל משמעות של בן אצולה, העוסק בספורט האצילי מכל. הציידים הטובים נחשבו בני אצולה אמיתיים והייתה קיימת הבחנה בין סוגי הצייד השונים. צורת הצייד הנעלה ביותר הייתה ציד אֶל באמצעות כלבים: prendre à force de chiens.¹⁴ אולם כאשר הצייד וכלביו תוארו בכתב יד יהודיים, הם קיבלו משמעות שונה, הבאה לתאר את תחושת הרדיפה של היהודים בידי שכניהם

12 עם זאת יש לסייג ולומר כי ידוע על מודעות של יהודים לשיטות צייד ובעיקר לבזירות (צייד באמצעות בז) בצרפת, כולל השתתפות רבנים בספורט זה ועל כך ראו: א"א שמש, 'הנה יצא המימה' – למסע צייד: הרקע לביאורם של שני פרשנים צרפתיים', תלפיות, יב (תשס"א-תשס"ב), עמ' 144-138; L. Jacobi, 'Jewish Hawking in Medieval France: Falconry, Rabbenu Tam, and the Tosafists', *Oqimta*, 1 (2013), pp. 421-504; idem, 'The Rabbis on the Hunt: From Palestine to Poland', in: *Falconry: Its Influence on Biodiversity and Cultural Heritage*, eds. Urszula Szymak and Przemysław Sianko, Białystok 2016, pp. 169-186.

13 בספר 'משלי שעלים', שנכתב בידי רבי ברכיה ב"ר נטרוניא הנקדן, שחי במאות השתים עשרה והשלוש עשרה בנורמנדיה ובאנגליה ('אי הים'), אנו מוצאים משל אחד על 'איל וכלבים'. המשל מספר על האיל שהביט במים בעת ששתה, כאשר הבחין בקרניו וחשב שאיש לא יוכל לו: 'וכאשר רגליו במים נדים / הנה כלבים הולכים צמדים... ושם הכלבים הדביקוהו / והציידים נתחוהו / וינקש בקרניו אשר היו לו לאון / לפני שבר גאון / וכל אבריו בהם לנתוח נמסרו'. תיאור זה מזכיר מאד את תיאורי ציד האילים בחברה הנוצרית. רבי ברכיה ליקט את משליו מספרי משלים לועזיים והוסיף עליהם גם משלים מן התלמוד והמדרש. רבי ברכיה הנקדן, משלי שעלים, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים ותל-אביב תש"ו, עמ' פב-פג; *Berechiah Ben Natronai Ha-Naqdan's Works and Their Reception: L'Oeuvre de Berechiah Ben Natronai Ha-Naqdan et sa réception*, T. Visi et al. (eds.), Turnhout 2019.

14 הצייד היה כה פופולרי ונפוץ בקרב בני המעמד הגבוה, שהופיעו מדריכי ציד רבים. המדריכים הופיעו במחצית המאה השלוש עשרה והם ניסו לשמר מידה של דקורום מסוים בציד בהתנהגות, בנהלים, בשפה ובבלבוש (לבוש ירוק בקיץ ולבוש אפור בחורף). המדריכים מתארים סוגים של כלי ציד, שפה מקצועית, תהליכי שיפוט, מרדף, לכידת הניצוד, כיצד להפריד עדרים, תיאור העונות לציד וכן ייעוץ בנוגע לטיפול בפציעות של הציידים והבזים. R. Almond, *Medieval Hunting*, Gloucestershire 2003, pp. 131-132; D. Pearsall, 'Hunting Scenes in Medieval Illuminated Manuscripts', *Connoisseur*, 196 (1977), pp. 170-181; M. Thiébaux, *The Stag of Love*, Ithaca and London 1974.

הנוצרים;¹⁵ הצייד מזוהה עם עשו והנצרות,¹⁶ ואילו הכלבים מסמלים לרוב את הנזירים,¹⁷ בין היתר מפני שהכלבים בצבעי שחור ולבן מסמלים את הנזירים הדומיניקנים המכנים עצמם 'כלבי האל' (domini canes), שסמלם הוא הכלב בעל הפרווה הלבנה והכתמים השחורים.¹⁸ במקרה שלפנינו קשה למצוא קשר מידי בין הטקסט בדף, אשר עוסק במכות מצרים לבין הסצנה שמורכבת ממסורה. לא מצאתי קשר בין הפסוקים שנבחרו לבין רשימות האַקְלָה וְאֶקְלָה,¹⁹ גם לא אלו מכתב יד מארפורט עצמו (ארפורט 10,²⁰ ברלין, ספרית המדינה Or. fol. 1219).

הפסוקים במרכז עוסקים בעיקר בתוכחה ובהמשך מעט בנחמה. נביט על הפסוקים שמרכיבים את המיקרוגרפיה (תמונה 5א). העץ/צמח בצד ימין בנוי מפסוקים משמואל ב ו 20, העוסקים בברכה: 'וַיֵּשֶׁב דָּוִד לְבָרֶךְ אֶת בֵּיתוֹ וַתֵּצֵא מִיכָל

- 15 על סצנות ציד באמנות היהודית ראה: ש' אופנברג, 'ביטויים להתמודדות עם הסביבה הנוצרית באמנות ובספרות היהודית בימי הביניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון 2008, עמ' M. M. Epstein, *Dreams of Subversion in Medieval Jewish Art and Literature*, 97-42 Pennsylvania 1997; K. Schubert, 'Wikkuach-Thematik in den Illustrationen .Habräischer Handschriften', *Journal of Jewish Art*, 12-13 (1986-1987), pp. 247-256
- 16 על מקור הדימוי וההקבלה בין עשו/אדם לרומי והנצרות ראו: י"י יובל, שני גויים בבטן, תל-אביב 2000, עמ' 34-18; א. לימור, בין יהודים לנוצרים, תל-אביב 1993, א, עמ' 9-19; G. D. Cohen, 'Esau as Symbol in Early Medieval Thought', in: *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, A. Altmann (ed.), Cambridge 1967, pp. 19-48; S. Zeitlin, 'The Origin of the Term Edom for Rome and the Roman Church', *The Jewish Quarterly Review*, 60 (1970), pp. 262-263
- 17 A. Cuffel, *Gendering Disgust in Medieval Religious Polemic*, Indiana 2007, pp. 216-220; K. Stow, *Jewish Dogs: An Image and Its Interpreters*, Stanford 2006, pp. 137-144, esp. pp. 141-142. לאחרונה חנה שחם-רוסבי הציגה פרשנות נוספת לכלבים בהגדות מאוירות מן המאה החמש עשרה, שם הכלב מזוהה דווקא עם הגאולה ומסמל את דמותו של אליהו הנביא. C. Shacham-Rosby, 'Elijah the Prophet: The Guard Dog of Israel', *Jewish History*, 30 (2016), pp. 165-182
- 18 המקור לכינוי זה במסורת הנוצרית (מעבר לקרבה בביטוי המלים) הוא בחלום שחלמה אמו של דומיניקוס: אמו של דומיניקוס חלמה בלילה שבבטנה גדל כלב בצבעי שחור-לבן ושהוא ייוולד עם לפיד בפיו וישרוף את העולם; הלפיד מסמל את האור שדומיניקוס יביא לעולם באמצעות דרשותיו וזו הסיבה שלצידו מתואר לרוב כלב בצבעי שחור-לבן ולפיד בוער בפיו. א' קליינברג, רגל החזיר של הנזיר ג'ינפרו, תל-אביב 2000, עמ' 310-320. נירית בן-אריה דבי כותבת באריכות על אודות המסדר הדומיניקני וסמליו, בעיקר בציור הקיר בכנסיית סנטה מריה נובלה בפירנצה, שם מתוארים הכלבים בפרווה בצבעי לבן ושחור: N. Ben-Aryeh Debby, 'Art and Sermons: Dominicans and the Jews in Florence's Santa Maria Novella', *Church History and Religious Culture*, 92 (2012), pp. 171-200
- 19 F. Díaz Esteban, *Sefer 'Oklah wē-'Oklah: Colección de listas de palabras destinadas a conservar la integridad del texto hebreo de la Biblia entre los judíos de la Edad Media*, Madrid, 1975
- 20 על רשימת מסורה בכתב יד ארפורט 3 ברלין, ספרית המדינה Or. fol. 1213 ראו: S. Seemann, 'The Okhla Lists in MS Berlin Or. Fol. 1213 (Erfurt 3)', in: *Philology and Aesthetics: Figurative Masorah in Western European Manuscripts*, eds. H. Liss et al. (eds.), Frankfurt/New York/Oxford 2020, pp. 275-299

בת שאול לקראת דוד ותאמר מה נכבד היום מלך ישראל אשר נגלה היום לעיני אמהות עבדיו כהגלות נגלות אחד הרקים'. שמואל ב יג 25: 'ויאמר המלך אל אבשלום אל בני אל נא נגלה כלנו ולא נכבד עליך ויפרץ בו ולא אבה ללכת ויבכרהו'. ומפרשת זאת הברכה: דברים לג 29: 'אשריך ישראל מי כמוך עם נושע בה' מגן עזרך ואשר חרב גאונך ויפחשו איביך לך ואתה על במותימו תדרוך'. הכלב הראשון מימין מורכב מישעיהו מא 2: 'מי העיר ממזרח צדק קראתהו לרגלו יתן לפניו גוים ומלכים ירד יתן פעפר חרבו קשך נדף קשתו'. הסוס והצייד מורכבים מפסוקים בויקרא כו 34: 'אז תרצה הארץ את שבחתיך כל ימי השמה ואתם בארץ איביכם אז תשבת הארץ והרצה את שבחתיך'. הצבי וגם שני הכלבים שנושכים אותו מורכבים מאותו הפסוק ביואל א 20: 'גם בהמות שדה תערוג אליך כי יבשו אפיקי מים'²¹ ואש אכלה נאות המדבר', והם יכולים להתקשר לטקסט בכך שזו המסורה לשמות פרק י המספרת על מכת הארבה ומכת החושך. גם הארבה וגם החושך מוזכרים ביואל, כך שזה יכול להיות הקישור בין הדברים.

מאחר שכתב היד מכיל רק את התנ"ך ותרגום, בלי טקסטים נוספים, קשה לקבוע אילו חיבורים השפיעו על האיורים באופן ודאי, אולם בהתאם לאווירה האינטלקטואלית באשכנז במאה השלוש עשרה, אשר כללה ספרות ענפה מסוגים רבים, ניתן להניח (כמובן תוך בחינה מעמיקה) כי יש קשר גם לכמה טקסטים של תורת הסוד.²² כאשר מדברים על תורת הסוד באשכנז מדובר על שלוש מסורות סוד עיקריות:²³ 1. 'חוג הכרוב המיוחד', שפעל בצפון צרפת בסוף המאה השתים עשרה וראשית המאה השלוש עשרה; 2. החוג המרכזי המזוהה עם 'חסידי אשכנז', בני משפחת קלונימוס: רבי יהודה החסיד (נפטר בשנת 1217) ותלמידו רבי אלעזר מוורמס (נפטר סביב 1232); 3. רבי נחמיה בן שלמה טרוישלין, הנביא מארפורט, שפעל בשליש הראשון של המאה השלוש עשרה. עיקר המחקר עליו נעשה בידי משה אידל ולאחרונה בידי נעמה בן שחר.²⁴ כאמור, ברצוני לקשור בין חלק מכתביו של ר'

21 חלק זה מתקשר גם לפסוק מתהלים מב 2: 'באיל תצא על אפיקי מים כן נפשי תצא אליך אלהים'.

22 לאחרונה ענבל גור בן יצחק ערכה סקירה מקיפה על מסורות הסוד באשכנז ובעיקר של משפחת קלונימוס: 'ספר מלאכים' לר' יהודה החסיד: מהדורה מדעית ועיון במסורת הסוד של ראשית הכתיבה האזוטית של חסידי אשכנז, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2016.

23 ראו ביבליוגרפיה והרחבה על כל זרם במאמרה של ג' בן-שחר, 'כתב יד ג'ירנברג, ספרייה עירונית Cent. V. App. 5 ומסורות סוד אשכנזיות מהמחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה – עיון מחודש', דעת, פב (תשע"ו), עמ' 73-123. עוד על החלוקה ראו: מ' אידל, 'על זהות מחבריהם של שני פירושים אשכנזיים לפיוט האדרת והאמונה ועל תפיסות התיאורגיה והכבוד אצל ר' אלעזר מוורמס', קבלה, כט (תשע"ג), עמ' 63-208; 'ר' דן, חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית, 3 כרכים, תל-אביב 1990; הנ"ל, תולדות תורת הסוד העברית, ירושלים 2008-2012, כרך ה; M. Idel, 'Ashkenazi Esotericism and Kabbalah in Barcelona', *Hispania Judaica*, 5 (2007), pp. 69-113.

24 M. Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 47-94; idem, 'Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah ben Shlomo ha-Navi', *Jewish Quarterly Review*, 95 (2005), pp. 183-196; 'הפירוש האנונימי ל"אלפא-ביתא דמטטרון": חיבור נוסף של ר' נחמיה בן שלמה הנביא', תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 255-264.

נחמיה לבין שני עיטורי מיקרוגרפיה בתנ"ך ארפורט (תמונות 2-3). עם זאת, עלינו לזכור שבכתבי היד אנו מוצאים פעמים מכלולים שבהם נמצאים כתבי שלוש המסורות יחד והפירושים הכתובים שם יכולים לנוע בין נושא אחד למשנהו באופן אסוציאטיבי, בין אם יש קשר מרכזי בין הנושאים או לאו,²⁵ כך שגם באיורים אנו מוצאים התייחסות למסורות טקסטואליות שונות. ראשית נבחן את הפתיחה לספר יחזקאל ואחר כך הפתיחה לספר משלי.

המיקרוגרפיה בפתיחת ספר יחזקאל, בדף 381א (תמונות 6-6א), מתארת שתי דמויות יחפות, כל אחת ישובה על כיסא ואוחזת בצמח כלשהו ביד אחת בעוד האחרת נוגעת בעיגול המקיף את מילת הפתיחה 'ויהי'; המילה מוקפת בשני עיגולים, המורכבים ממיקרוגרפיה וביניהם מעגל עם טקסט.²⁶ הדמות היושבת בצד ימין היא בעלת גוף אדם ופני חיה המתוארים בצדודית, אשר מזכירה שור עם לשון מתפצלת לשתיים. הדמות משמאל היא של אדם המביט לעבר הצופה/הקורא ונראה כאילו היא מכונפת. תיאור זה הוא ייחודי, בעוד איורים אחרים לספר יחזקאל בכתבי יד אחרים

הנ"ל, 'והיות אשר הנה מרובעות כסא': פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט של הקליר, קבלה, מא (תשע"ח), עמ' 59-193; נ' בן-שחר, פירוש ספר יצירה המיוחס לסעדיה גאון: מהדורה ביקורתית ופרקי מבוא, לוס-אנג'לס תשע"ה. על ההבחנה בין ר' נחמיה לבין חסידי אשכנז ראה לאחרונה מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשבעים שמות האל ו"השיח המשולש"', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו, ירושלים תשע"ט, ב, עמ' 751-797, במיוחד עמ' 135-139, 148-150, 169-175.

25 על האופי האסוציאטיבי בכתביהם באשכנז והאופן הלא שיטתי של חסידי אשכנז בכתבתם ראו: D. Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory: Methodologies of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism*, Jerusalem and Los Angeles, 2013, pp. 486-500; H. Soloveitchik, 'Piety, Pietism and German Pietism: Sefer Hasidim I and the Influence of Hasidei Ashkenaz', *The Jewish Quarterly Review*, 92 (2002), pp. 455-493, esp. 462-463; D. I. Shyovitz, *A Remembrance of His Wonders: Nature and the Supernatural in Medieval Ashkenaz*, Philadelphia 2017, pp. 16-18. על פראטקסט בכתבי קבלה ומאגיה ראו: "הררי, 'פראטקסטים מאגיים: כתב יד לונדון, הספריה הבריטית Or. 12362 ("עץ הדעת") כמקרה בוחן', קבלה, מב (תשע"ח), עמ' 237-268; D. Abrams, 'Kabbalistic Paratext', *Kabbalah*, 26 (2012), pp. 7-24.

26 המעגל החיצוני מורכב מהפסוקים הבאים: משלי 16: 'שֵׁשׁ הָיָה שָׁנָא ה' וְשָׁבַע תוֹעֲבוֹת תוֹעֲבָת נַפְשׁוֹ'; תהלים קיט 162: 'שֵׁשׁ אֲנֹכִי עַל אֲמָרְתְּךָ כְּמוֹצֵא שָׁלָל רַב' שיר השירים 9: 'אֲמַרְתִּי אֶעֱלֶה בְּתֶמֶר אֲחֻזָּה בְּסִסְנֵי וְיִהְיֶה נֹא שְׂדֵיךָ כְּאֲשָׁכְלוֹת הַגֶּפֶן וְרִיחַ אֲפָךְ כַּפְּפוּחִים'; ירמיהו 5: 'כְּתִמְרַמְרָה הָיָה וְלֹא יָדְבָרוּ נְשׂוֹא וְנִשְׂוֹא כִּי לֹא יִצְעָדוּ אֶל תִּרְאֹה מִמֶּה כִּי לֹא יָרְעוּ וְגַם הָיִטִּיב אֵין אוֹתָם'; במדבר 13: 'הָמָּה מִי מְרִיבָה אֲשֶׁר רָבוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֵת ה' וַיִּקְרָשׁ בָּם'; בראשית 20: 'וַיְרִיבוּ רָעִי גֵרָר עִם רָעִי יִצְחָק לֵאמֹר לָנוּ הַמֵּיִם וַיִּקְרָא שֵׁם הַבְּאֵר עֶשֶׂק כִּי הִתְעַשְׂקוּ עִמּוֹ'; בראשית 6: כא 'וַתֹּאמֶר שָׂרָה צָחֵק צָעָה לִי אֱלֹהִים כֹּל הַשְּׁמַע יִצְחָק לִי'; ירמיהו יח 19: 'הִקְשִׁיבָה ה' אֵלַי וּשְׁמַע לְקוֹל רִיבִי'; תהלים קיט 154: 'רִיבָה רִיבִי וְגִאֲלֵנִי לֵאמֹר תִּתְּנֵה לִי חַיִּי'. המעגל הפנימי מורכב מהפסוקים הבאים: תהלים קיט 82: 'כָּלוּ עֵינֵי לֵאמֹר תִּתְּנֵה לִי חַיִּי'; עמוס ח 5: 'לֵאמֹר מִתִּי יַעֲבֹר הַחֹדֶשׁ וְנִשְׁבְּרָה שִׁבְרֵי וְנִפְתָּחָה בֶּרֶךְ לְהַקְטִין אִפְסָה וּלְהַגְדִּיל שִׁקָּל וּלְעֲזוֹת מֵאֲזֵנֵי מִקְרָא'; ויקרא כג 3: 'שִׁשְׁתַּיִם יָמִים תַּעֲשֶׂה מְלֶאכֶה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת שְׁבֻתוֹן מִקְרָא קָדֵשׁ כֹּל מְלֶאכֶה לֹא תַעֲשׂוּ שְׁבֹת הוּא לַה' כָּל מוֹשְׁבֹתֵיכֶם'; ישעיהו נח 1: 'קָרָא בְּגֵרוֹן אֵל תִּחְשֹׁף כְּשׁוֹפֵר תָּרוֹם קוֹלְךָ וְהִגֵּד לְעַמִּי פֶשַׁעַם וּלְבֵית יַעֲקֹב חַטָּאתָם'.

מתארים את ארבע חיות מרכבת יחזקאל ולעולם לא רק שתי חיות בלבד.²⁷ נוסף על כך, שתי החיות ישובות על כסאות, כך שהן לא יכולות לסמל את חיות המרכבה. המעגל המרכזי מורכב מחלקי פסוקים: 'וארא והנה. אשר ראית את עניי. עני אני וגוע מנער. כי נער ישראל ואהבהו. ואת עשו שנאתי. כי שנא שלח'; יחזקאל א 4: 'וְאֶרָא וְהִנֵּה רוּחַ סְעָרָה בָּאָה מִן הַצָּפוֹן עֲנַן גָּדוֹל וְאֵשׁ מִתְלַקַּחַת וְנִגְהָ לּוֹ סָבִיב וּמִתּוֹכָהּ כְּעֵין הַחֲשָׁמַל מִתּוֹךְ הָאֵשׁ'; תהלים לא 8: 'אֲגִילָה וְאֶשְׁמְחָה בְּחֶסֶדְךָ אֲשֶׁר רָאִיתָ אֶת עֲנִי יְדַעַתְּ בְּצָרוֹת נַפְשִׁי'; תהלים פח 16: 'עֲנִי אֲנִי וְגוֹעַ מְנַעַר נִשְׁאֲתִי אֲמִיד אֶפְיוֹנָה'; הושע יא 1: 'כִּי נֶעַר יִשְׂרָאֵל וְאֶהְבֵּהוּ וּמִמְצָרִים קָרָאתִי לְבָנִי'; מלאכי א 3: 'וְאַתָּה עָשׂוֹ שְׁנֵאתִי וְאֲשִׁים אֶת הָרִיו שְׁמָמָה וְאֶת נַחֲלָתוֹ לְתַנּוֹת מִדְּבָר'; מלאכי ב 16: 'כִּי שְׁנָא שְׁלַח אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְכִסֵּה חֶמֶס עַל לְבוּשׁוֹ אָמַר ה' צָבָאוֹת וְנִשְׁמַרְתֶּם בְּרוּחְכֶם וְלֹא תִבְגְּדוּ'. מעגל זה יכול לסמל את כיסא הכבוד, כאשר לפי סידור גרמייזא לרבי שלמה בן שמשון, כיסא הכבוד הוא עגול;²⁸ למשל בכתב יד Vatican, Biblioteca Apostolica ebr. 274, fol. 191a

ופרשו חכמי הדור לכך נכתב ה' ימלוך לעולם ועד חס ו' דרשוהו כסא מלכותו ותבניתו. יעלימוהו שאין לפרשו וגלותו כי אם לצנועים. וכסא הכבוד עגול הוא כדפרישי' בתהל'. והביא ראייה מפסוק כסא הכבוד מרומם ראשון ב' כפי"ן שתשים זה כנגד זה הרי עיגולה שלימה כזה (). וא"ת מיסודו של קלירי נשמע שכסא הכבוד מרובע הוא כמו הנראות בנושאות לכסא הכבוד עגולין הם. כלומ' עושין עצמן כעגול שמחברין זה לזה בנשיקה שהרי כסא הכבוד עגול וצריכין גם הם לעגל גופם כדי שיהיו שוים לכסא.

פרשנות דומה נמצא בטקסט שפורסם לראשונה בידי אפרים אורבך במהדורתו לספר ערוגת הבשם לרבי אברהם בר עזריאל ונידון לאחרונה בידי משה אידל, הטקסט מדגיש כי הכיסא איננו מרובע, אלא עגול:²⁹ 'לכן הזכיר כבוד מלכותו בפסוק של כ"ף להודיע שכסא הכבוד עגול הוא ככ"ף הזה שהוא עגול. ויש להשיב ממה שאמ' הקלירי פה קדוש 'וחיות מרובעות לכסא' וסבורים בני אדם שהכסא מרובע הוא, ואינו כך ואין הדבר כן'. פרשנות זו שונה מהמקובלת אצל חלק מחסידי אשכנז, בעיקר פירוש רבי אלעזר מוורמס למרכבה: 'וזוה הפסוק במרכבה שנייה והכסא הוא עגול מלמעל' כמ' כ' אבל למט' הוא מראה דמות כס' מרובע' (אוקספורד, בודלי 742, Opp, קטלוג נויבאואר

27 לאוירם נוספים של מרכבת יחזקאל בכתבי יד עבריים בימי הביניים ראו: S. Offenberger, *Illuminated Piety: Pietistic Texts and Images in the North French Hebrew Miscellany*, Los Angeles 2013, pp. 65-71.

28 אני מודה לנעמה בן-שחר על הפניה זו.

29 א"א אורבך, ערוגת הבשם: כולל פירושים לפיוטים, 4 כרכים, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ט, ד, עמ' 83; מ' אידל, 'וחיות אשר הנה מרובעות כסא', עמ' 145-147. ראו גם מחקרו של אפרים קנרפוגל וכתבי היד: בודפשט, אוסף קריפמן A 399, דף 17א; וטיקן, ebr. 274, דף 181א. E. Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit 2013, p. 461.

1921, דף 28),³⁰ כאן הוא מתאר את כיסא הכבוד כשראשו עגול כמו האות כ"ף ולמטה מרובע, באופן דומה לתיאורי המרכבה במרבית האוירים בכתבי יד עבריים.³¹ הקשר בין הפסוקים שנבחרו בעיגול הגדול נראה הגיוני כאשר מילה אחת עוקבת אחר האחרת במעין שרשרת של מילים דומות, או מילים אשר כתיבתן זהה, למרות שהמשמעות שונה: 'וארא והנה. אשר ראית את עניי. עני אני וגוע מנער. כי נער ישראל ואהבהו. ואת עשו שנאתי. כי שנא שלח'.³² אולם שני הפסוקים האחרונים נראים קשורים דווקא בגלל ההבדל בין אהבת האל לישראל/יעקב ומנגד השנאה לעשו. ניכר כי האסוציאציה הזו נעשתה למטרת פולמוס על מנת להדגיש את ההבחנה בין עשו לישראל. הפסוק ממלאכי א' 3: 'וְאֵת עֵשָׂו שְׂנֵאתִי' כתוב ליד הדמות הימנית, מה שמאפיין אותה כדמות שלילית.³³ אם כן, נראה כי הטקסט נע מדין לעבר רחמים. אם נביט בסצנה מימין לשמאל, לטעמי, נמצא שהיא מתקשרת לפירוש מ"ב אותיות לרבי נחמיה מארפורט, שם נמצא שהרעיון של הדין מתהפך לרחמים: 'ומגלגלין מידת דין למידת רחמים. ומתגלגל כסא דין לכסא רחמים... לפי שאופני' מגלגלין כסא דין לכסא רחמים' (ניו-יורק, בהמ"ל MS 1786, דף 51ב).³⁴ כפי שנעמה בן-שחר מציינת, רעיונות דומים של כסאות שונים מופיעים במספר מסורות סוד

30 כתב היד פורסם במהדורה מדעית: פירוש המרכבה לר' אלעזר מוורמס ולר' יעקב בן יעקב הכהן, ההדירו על פי כתבי יד והוסיפו מבוא אסי פבר-גינת ודניאל אברמס, לוס אנג'לס תשס"ד, עמ' 69-74, במיוחד עמ' 74. ראו גם: דן, תולדות תורת הסוד העברית (לעיל הערה 22), ד, עמ' 556-557; K. Herrmann, *Massekhet Hekhalot: Traktat von den himmlischen*; 557-556 p. 53, Palästen, Tübingen 1994, p. 53. טקסט זה נמצא בשני כתבי יד נוספים: ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 942, דף 148ב; רומא, ספריית אנג'ליקה, Or. 46, דף 29א. לתיאורים נוספים של כיסא הכבוד ראו: ד' אברמס, הגוף האלהי הנשי בקבלה: עיון בצורות של אהבה גופנית ומיניות נשית של האלוהות, ירושלים תשס"ה, עמ' 70-71 ובמיוחד הערה 110; E. R. Wolfson, 'The Image of Jacob Engraved upon the Throne: Further Reflection on the Esoteric Doctrine of the German Pietists', *Along the Path: Studies in Kabbalistic Myth, Symbolism, and Hermeneutics*, Albany 1995, pp. 1-62, esp. 152-153 n. 209, 353 n. 181-183 (המאמר פורסם במקור בעברית: א' וולפסון, 'דמות יעקב חקוקה בכסא הכבוד: עיון נוסף בתורת הסוד של חסידי אשכנז', מ' אורן וע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 131-185).

31 על תיאורי המרכבה בכתבי יד מאוירים, המבוססים על כתביו של רבי אלעזר מוורמס ראו: אופנברג, (לעיל הערה 27), פרק 2; K. Kogman-Appel, *A Mahzor from Worms: Art and Religion in a Medieval Jewish Community*, Cambridge 2012, pp. 175-182.

32 על צירוף אותיות ומילים בכתביהם של חסידי אשכנז ראו: י"י ליפשיץ, אחד בכל דמיונות: הגותם הדיאלקטית של חסידי אשכנז, תל-אביב תשע"ה, פרק 6.

33 מאחר שלפי חלק מהמקורות סמאל הוא שרו של עשו (מדרש תנחומא וישלח לב' 8; ספר חזקוני, וישלח לב' 8; ספר גימטריאות, עקב, יג), ייתכן שהדמות מסמלת את סמאל.

34 החיבור פורסם בידי מ' אידל, 'על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס', קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 157-261, במיוחד עמ' 185, 192-193; 'הנ"ל', 'על סוגיית הפירושים לשם מ"ב אותיות כסוגה ספרותית וגלגוליה', קבלה, מב (תשע"ח), עמ' 131-191, במיוחד עמ' 148-149. ראו גם: נ' בן-שחר, 'פירוש שם מ"ב אותיות לר' אביגדור וקשריו לפירושו של ר' נחמיה הנביא', קבלה, לג (תשע"ה), עמ' 101-149, במיוחד עמ' 141-142; 'הנ"ל', פירוש ספר יצירה, עמ' 142-144.

אשכנזיות.³⁵ רעיונות כאלו נמצא בחיבור פירוש מראות יחזקאל בכתב יד ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 942, דף 152ב: 'ואילו השור לא קא חשיב אמר ר' שמעון בן לקיש בקש עליו רחמים יחזקאל והפכו לכרוב. אמר לפניו רשבנ"ה אין קטיגור נעשה סניגור ונעשה רצונו. מאי כרוב אמר ר' אבהו כרביא שבן נבבל קורין לינוקא רביא. אלא מעתה פני האחד פני הכרוב והשני פני אדם. אדם וכרוב חד הוא'.

במכלול של כתבים אוטוריים, ביניהם גם כתביו של רבי נחמיה וחוג הכרוב המיוחד אנו מוצאים תפיסה דומה: 'משמע שיש ב' כסאות. לא אחד הוא אלא כשהקב"ה רוצה לדון אז יושב שנ' ויגבה ה' צבאות במשפט ומה שאנו אומרי' שעומד מכסא הדין ויושב על כסא רחמים הכל אחד הוא אלא חציו מידת הדין וחציו מידת הרחמים' (קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 858, דף 16ב). נוסף על כך, בפירושו של רבי אלעזר מוורמס למרכבה נאמר: 'עגל לפי ששר הראשון היה של חשך ודומה לשור. ע"כ שר התהום דומה לעגל וגם כדי לפקוד מעשה העגל עד שביקש יחזקאל רחמים והפכו לכרוב',³⁶ כך שהטקסט תואם באופן יפה לתיאור השור והכרוב במיקרוגרפיה שלפנינו בתנ"ך ארפורט. מכאן שהמיקרוגרפיה ניתנת לקריאה מימין לשמאל (כמו מרבית הסצנות בכתבי יד עבריים), כאשר השור מייצג את מידת הדין המתגלגלת באמצעות העיגול במרכז אל מידת רחמים, המיוצגת בידי דמות האדם/כרוב.³⁷ נציין רק שהטקסט בעיגול המרכזי מכיל שבעים (ע') אותיות, כמו שבעים שמות של מטטרון (ועל כך נדון עוד בהמשך), כך שהמיקרוגרפיה מציגה מספר מסורות טקסטואליות.

נפנה לדף המעטר את הפתיחה לספר משלי בדף 521א (תמונה 7), מיד בסיום ספר איוב. אנו רואים שתי דמויות משני צדי מילת הפתיחה. הדמות הימנית אוהזת בחרב ומחזיקה בידה קסדה והדמות השנייה חובשת כתר, אוהזת בחפץ עגול כלשהו³⁸ והחרב נחה לצידה. שתי הדמויות בעלות שיער מתולתל ונטולות זקן

35 נ' בן-שחר, 'ר' אביגדור כ"ץ, ר' נחמיה הנביא וחוג הכרוב המיוחד', קבלה, לב (תשע"ה), עמ' 175-226, במיוחד, עמ' 214-215.

36 פרבר-גינת ואברמס, פירושי המרכבה, עמ' 45. עוד על כיסא הדין וכיסא רחמים ראו: ד' אברמס, 'ספר שקוד לרבי שמואל בן רבי קלונימוס ותורת הכבוד של תלמיד ר' אלעזר מוורמס', אסופות, יד (תשס"ב), עמ' ריז-רמא, במיוחד עמ' רכג; אידל, 'וחיות בוערות', עמ' 115-116 ובמיוחד הערה 420; וולפסון, 'דמות יעקב' (לעיל הערה 29), עמ' 171-173.

37 הדמות השמאלית יושבת בשיכול רגליים, לעומת הדמות הימנית, ועל כן מתבקש להביא כאן טקסט נוסף שאותו אידל מייחס לרבי נחמיה על פי הנוסח שבכתב יד זנווה, Comites Latentes 145 (לשעבר כ"י ששון 290) עמ' 556 (וראו כתב היד ברשת: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/bge/cl0145/556>; אידל, 'הפירוש האנונימי' (לעיל הערה 23), עמ' 256; הנ"ל, 'הפירושים לאלפא ביתא' של מטטרון מאת ר' נחמיה בן שלמה הנביא: עיונים נוספים', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 535: 'ורחיהו... וגו' יריכו לפי שאין ישיבה למעלה אלא בשעת שהוא כותב זכיות של ישראל נותנים לו רשות לישב על כסא אחד עשוי כעין כסא הכבוד ונותן יריכו הימנית על השמאלית כסופר. ויבא חתמיאל השר ויתן להדום רגליו שרפוף מאש אדומה ושמו אדמדת והיא גי' חתמיאל'. קיים אמנם דמיון בין המתואר בטקסט לבין המיקרוגרפיה, אך קשה לקשור באופן ודאי בין השניים.

38 ייתכן שזה סמל לשליטה על העולם (כדגם הכדור שמאפיין שליטים עוד מהעת העתיקה המאוחרת) בהתבסס על מדרש משלי כ, ט.

(בדומה לדמות שראינו בפתיחה לספר יחזקאל).³⁹ בין הדמויות, מעל המילה 'משלי' אנו רואים מגן ובתוכו אריה ומתחת למילת הפתיחה, שני עופות עומדים גב אל גב. אנו עדים לתיאור מדויק של כלי הנשק בני הזמן (תמונה 8). הדמות הימנית אוחזת בקסדה מדגם 'הקסדה הגדולה' (Great Helm), אשר מקיפה את כל הראש ומגינה גם על הפנים עצמן ושימשה את הלוחמים בני המעמד הגבוה החל משנות העשרים של המאה השלוש עשרה,⁴⁰ כך שיש לנו טכנולוגיה יחסית חדשה שמתוארת כאן; גם החרב היא מדגם החרבות המקובלות במאה השלוש עשרה⁴¹ ואילו האריה בתוך המגן זהה לסמלו של קונרד מתורינגיה (Conrad of Thuringia), האזור בו נעשה כתב היד, משנת 1240 לערך.⁴² תיאורי לוחמים בכתבי יד עבריים קיבלו תשומת לב במחקר השנים האחרונות,⁴³ דוגמת מחקרו של איבן מרקוס על משמעות האבירות בטקסטים

39 מהמאה האחת עשרה ואילך האופנה הגברית באירופה הייתה לגלח את הפנים ולהאריך שיער עם תלתלים, כאשר הגברים נהגו לתתל את שיערם. שיער הפנים של הגברים תאם את גילם – בני האצולה הצעירים נהגו להתגלח ואילו גברים בגיל העמידה טיפחו זקן קצר ולעיתים שפם. גברים מבוגרים תוארו לרוב עם זקן ארוך. בדומה לשיער הראש, חלק מהזקנים קיבלו טיפול של תילתול באמצעות מגהץ ואילו חלק מהזקנים הארוכים היו שזורים בצמות ואף נוספו להם עיטורים של זהב. על המנהג הגנדרני של הבחורים באשכנז לטפח את הזקן ראו: א' לוינסון, 'בחרות וגבריות בחברה היהודית באשכנז בימי הביניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, 2017, עמ' 59-60; א' הורוביץ, 'על משמעות הזקן בקהילות ישראל במזרח ובאירופה בימי הביניים ובראשית העת החדשה', פעמים, נט (תשנ"ד), עמ' 124-148; J. Bumke, *Courtly Culture: Literature and Society in the High Middle Ages*, Berkeley 1991, pp. 148-149.

40 הקסדה הגדולה באה במקום הקסדה הקודמת שהגנה בעיקר על הגולגולת, אולם לא הגנה על פניו של הלוחם, הרי שזו החדשה הייתה בעלת פתחים רק עבור ראייה וכמה נקבי אוורור סביב אזור הפה לנשימה. מתחתיה נהגו לחבוש מסכת פנים, שהקלה על חבישת הקסדה ועל התנועה עימה, כך שהקסדה לא תנוע לצדדים. דגם הקסדה המופיע בכתב היד הוא של הסוג המוקדם יותר, דבר הניכר בפתח הצר לראייה ובקצה הקטום והישר, אשר עם הזמן הפך למעוגל יותר ולבסוף אף חרטומי, בעיקר כדי להגן על הראש באופן יעיל יותר מפגיעת חרב. על הקסדה הגדולה ראו: C. H. Ashdown, *European Arms & Armor*, New York 1995, pp. 82-85; D. H. Breiding, 'Some Notes on Great Helms, Crests and Early Tournament Reinforces', *The Park Lane Arms Fair*, 30 (2003), pp. 1-18; K. DeVries, *Medieval Military Technology*, Peterborough, Ont. 1992, pp. 70-73; D. Edge and J. Miles Paddock, *Arms & Armor of the Medieval Knight: An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*, New York 1988, pp. 53-55; S. Slater, *The History and Meaning of Heraldry: An Illustrated Reference to Classic Symbols and their Relevance*, London 2004, pp. 52-59.

41 על סוגי חרבות בימי הביניים ראו: E. Oakeshott, *A Knight and his Weapons*, Chester Springs, Penn. 1997; idem, *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge, Suffolk 2000; idem, *Sword in Hand: A Brief Survey of the Knightly Sword*, Minneapolis, MN 2000.

42 על חשיבות התרבות החומרית בחקר ימי הביניים ראו מחקרה של שרה ליפטון: S. Lipton, 'Images and Objects as Sources for Medieval History', in: *Understanding Medieval Primary Sources: Using Historical Sources to Discover Medieval Europe*, J. T. Rosenthal (ed.), London 2014, pp. 225-242.

43 על מחקר היסטורי בנושא לוחמים יהודים ראו: M. J. Wenninger, 'Von jüdischen Rittern und anderen waffentragenden Juden im mittelalterlichen Deutschland', *Aschkenas*, 13 (2003), pp. 35-82; I. J. Yuval, 'A German-Jewish Autobiography of the

של חסידי אשכנז, מאמרו של יוסף יצחק ליפשיץ על הלכה והאסטיקה של המלחמה, ועבודת הדוקטורט של אייל לוינסון, שעוסקת בדימויי גבריות בטקסטים ובתמונות באשכנז.⁴⁴ בשנים האחרונות דנתי במחקרי באיורי לוחמים ודמות 'האביר היהודי' בכתבי יד בימי הביניים.⁴⁵ בהתבסס על מחקרים אלו, כאן עלינו לבחון את משמעות הדמויות וגם עתה נפתח קודם עם בחינת הטקסטים המרכיבים את הדמויות. המיקרוגרפיה שהרכיבה את הדמויות מבוססת בעיקר על פסוקים שעוסקים במלכות דוד ופסוקים נוספים מספר איוב. הדמות הימנית מורכבת מפסוקים משופטים, תהלים ואיוב ועיסוק במינוח 'אם לא...'. הדמות השמאלית מורכבת מפסוקים שעוסקים במלכות דוד ושלמה ולקוחים מאיוב, משלי, שמואל וישעיהו. המגן בנוי מפסוקים משיר השירים והאריה בנוי מפסוקים המופיעים בשתי הדמויות ובמגן, כך שנוצר קשר אסוציאטיבי וחזותי בין כל מרכיבי הסצנה. העוף מימין מורכב מפסוקים שעוסקים בדין ואילו העוף משמאל, מורכב מפסוקים שעוסקים בנחמה, בין היתר מפרק בספר ירמיהו המדבר על גאולת שושלת דוד.

נראה את הפסוקים שמהם מורכבת הסצנה ונפתח מהדמות הימנית. החרב מורכבת משופטים ט 16: 'וְעָתָה אִם בָּאֵמֶת וּבְתִמָּים עֲשִׂיתֶם וּתְמַלִּיכוּ אֶת אֲבִימֶלֶךְ וְאִם טוֹבָה עֲשִׂיתֶם עִם יִרְבֶּעֶל וְעִם בִּיתוֹ וְעִם פְּגָמוֹל יָדָיו עֲשִׂיתֶם לוֹ'. הצוואר, הידיים והחרב בנויים על תהלים לו 25: 'נָעַר הָיִיתִי גַם זָקְנָתִי וְלֹא רָאִיתִי צָדִיק נִעְצָב וְזָרְעוֹ מִבֶּקֶשׁ לֶחֶם'. הרגליים והשמלה מורכבים מאיוב ל 25: 'אִם לֹא בִכִּיתִי לְקֶשֶׁה יוֹם עֲגָמָה נַפְשִׁי לְאֲבִיוֹן'; תהלים קלא 2: 'אִם לֹא שָׁוִיתִי וְדוֹמְמָתִי נַפְשִׁי כְגִמְלָל עָלִי אִמּוֹ כְגִמְלָל עָלִי נַפְשִׁי'; איוב לא 36: 'אִם לֹא עַל שְׂכָמִי אֶשָּׂאנוּ אֶעֱנֶנּוּ עֲטֹרֹת לִי'.

נעבור לדמות השמאלית, שם הזרוע והשמלה מורכבים ממשלי טו 18: 'אִישׁ חֲמָה יִגְרֶה מִדָּוָן וְאָרְךְ אָפִים יִשְׁקִיט רִיב'. החלק התחתון של השמלה מבוסס על הפתיחה של איוב א 1: 'אִישׁ הִנֵּה בָאָרֶץ עֵיץ אִיּוֹב שָׁמוֹ וְהִנֵּה הָאִישׁ הַהוּא תָם וְיִשָּׁר וִירָא אֱלֹהִים וְסָר מֵרָע'. החלק העליון של הידיים, הכתר והצוואר מבוסס על איוב לב 18-19: 'אֲעֲנֶה אִף אֲנִי חֲלָקִי אֲחַנֶּה דְעִי אִף אֲנִי: כִּי מִלְתִּי מְלִים הִצִּיקְתָּנִי רוּחַ בִּטְנִי: הִנֵּה בִטְנִי כִּינִי לֹא יִפְתַּח פְּאֻבוֹת תְּדַרְשִׁים יִבְקָע'. גב השמלה מבוסס על שמואל א טז 18:

Fourteenth Century', *Binah*, 3 (1994), pp. 79–99; idem, 'Rabbinical Perspectives on the Bearing of Weapons by the Jews', *Jewish Studies*, 41 (2002), pp. 51–55

I. G. Marcus, 'Why Is This Knight Different? A Jewish Self-Representation in Medieval Europe', in: *Tov Elem: Memory, Community and Gender in Medieval and Early Modern Jewish Societies: Essays in Honor of Robert Bonfil*, E. Baumgarten et al. (eds.), Jerusalem 2011, pp. 139–152; J. I. Lifshitz, 'War and Aesthetics in Jewish Law', in: *War and Peace in Jewish Tradition: From the Biblical World to the Present*, Y. Levin and A. Shapira (eds.), New York 2012, pp. 103–115 (לעיל הערה 38).

S. Offenberger, 'A Jewish Knight in Shining Armor: Messianic Narrative and Imagination in Ashkenazic Illuminated Manuscripts', *The University of Toronto Journal of Jewish Thought*, 4 (2015), pp. 1–14; idem, 'Jacob the Knight in Ezekiel's Chariot: Imagined Identity in a Micrography Decoration of an Ashkenazi Bible', *AJS Review*, 40 (2016), pp. 1–16; idem, *Up in Arms: Images of Knights and the Divine Chariot in Esoteric Ashkenazi Manuscripts of the Middle Ages*, Los Angeles 2019

וַיֵּצֵן אֶחָד מֵהַנְּעָרִים וַיֹּאמֶר הִנֵּה רָאִיתִי בֶן לִישִׁי בֵּית הַחֲלָמִי יֹדֵעַ נֶגֶן וְגִבּוֹר חֵיל וְאִישׁ מִלְחָמָה וְנָכוֹן דָּבָר וְאִישׁ תֹּאֲרָה עָמוֹ. בַּחֲרֵב הַפְּסוֹק לְקוֹחַ מִישְׁעֵיהוּ לַח 10: 'אֲנִי אֲמַרְתִּי דָמִי יָמִי אֶלְכָּה בְּשַׁעְרֵי שְׂאוֹל פִּקְדָתִי יָתֵר שְׁנוֹתַי. הַמִּגֵּן מוֹרֹכֵב מִפְּסוֹקִים מֵלֵאִים בְּאוֹפֶן הַבֵּא: הַחֶלֶק הָעֲלִיּוֹן מִשִּׁיר הַשִּׁירִים ז 9: 'אֲמַרְתִּי אֶעֱלֶה בְּתֵמֶר אֶחָזָה בְּסִסְנִיּוֹ וַיְהִי נָא שְׂדִיךְ כְּאֶשְׁכָּלוֹת הַגֶּפֶן וְרִיחַ אֶפֶף כְּתַפּוּחִים; צַד שְׂמָאל בְּמִגֵּן מִפְּסוֹק בְּאִיּוֹב יט 17: 'רוּחִי זָרָה לְאֶשְׁתִּי וְחֲנֹתִי לִבְנִי בְטָנִי; וְצַד יָמִין בְּמִגֵּן מִפְּסוֹק בְּאִיּוֹב יט 27: 'אֲשֶׁר אֲנִי אֶחָזָה לִי וְעֵינַי רָאוּ וְלֹא זָר כָּלִי בְּחֻקִּי.

הַעוֹף בְּצַד יָמִין מוֹרֹכֵב מִהַפְּסוֹקִים הַבָּאִים, שֶׁהֵם חֶלֶק מִתִּיאֲוִרִים שֶׁל דִּין. תְּהִלִּים צד 19: 'בְּרֵב שְׂרָעֲפִי בְּקֶרֶב־תְּנַחוּמִיךָ יִשְׁעִשְׁעוּ נַפְשִׁי; מִלְכִּים ב ט 26: 'אִם לֹא אֶת דָּמִי נָבוֹת וְאֶת דָּמִי בְּנִי רָאִיתִי אֲמַשׁ נָאִם ה' וְשִׁלְמָתִי לְךָ בְּחֶלְקָה חֲזָאת נָאִם ה' וְעַתָּה שָׂא הַשְׁלָכְהוּ בְּחֶלְקָה כְּדָבָר ה'. הַעוֹף שֶׁמִּתּוֹאֵר בְּצַד שְׂמָאל מוֹרֹכֵב מִהַפְּסוֹקִים הַבָּאִים, שֶׁמְדַבְּרִים עַל נַחֲמָה: תְּהִלִּים כו 12: 'רִגְלִי עֲמָדָה כְּמִישׁוֹר בְּמִקְהָלִים אֶכְרֹךְ ה'; יִרְמִיָּהוּ לג 25: 'כֹּה אָמַר ה' אִם לֹא בְרִיתִי יוֹמָם וְלַיְלָה חֻקוֹת שָׁמַיִם וָאָרֶץ לֹא שְׁמַתִּי (הַפֶּרֶק בִּירְמִיָּהוּ עוֹסֵק בְּנִבּוֹאֹת נַחֲמָה וְכִינוּן בֵּית דָּוִד).

כְּפִי שֶׁרָאִינוּ בְּמִיקְרוֹגְרַפִּיָּה שֶׁל סֵפֶר יַחְזָקָאֵל, חֲלוּקָה דּוּמָה בֵּין דִּין לִרְחֻמִּים נִמְצְאָת גַּם שָׁם, כִּךְ שִׁישׁ מַגְמָה מְסוּיֵמֶת שֶׁחֲזוֹרָת עֲצֻמָּה בְּתַכְנִית הַעִיטוֹר שֶׁל הַסֵּפֶר. טַעֲנִתִּי הִיא שֶׁהַסְּצָנָה מִתְאַרֶת בְּצַד יָמִין אֶת דָּוִד וּבְצַד שְׂמָאל אֶת שְׁלֹמֹה, אֲפֶשֶׁר לִרְאוֹת מִעֵבֶר מִמֶּלֶךְ לִוְחָמָנִי אֶל דְּמוּת שֶׁל מֶלֶךְ מִיּוֹשֵׁב וּמַעֲבֵר מִשְׁלֹטוֹן לִוְחָם, הַבֵּא לִידֵי בִּיטוּי בֵּיד הָאוֹחֲזֹת בַּחֲרֵב, אֵל זֶה שֶׁל שְׁלֹמֹה, בּוֹנֵה הַמִּקְדָּשׁ, אֲשֶׁר סֵפֶר מִשְׁלֵי מִיּוֹחַס לוֹ, כֹּאשֶׁר הוּא מוֹצֵג עִם כְּתֹר לִרְאוֹשׁוֹ וְהַחֲרֵב כִּבְר מְרוֹחֶק מִמֶּנּוּ.

אֲנִי מְצִיעָה לְקִרְאוֹת אֶת הַסְּצָנָה לְאוֹר פְּרָשׁוֹת 'שְׁבַעִים שְׁמוֹת שֶׁל מִטְטְרוֹן',⁴⁶ שֶׁם הֵפֵן הַמִּילִיטַנְטִי שֶׁקְשׁוֹר לִמְגֵן עֲלֵיו חֻקוֹקִים שְׁמוֹת הָאֵל מוֹדֵגֶשׁ בְּמִיּוֹחַד.⁴⁷ כִּידוּעַ,

46 על שְׁבַעִים שְׁמוֹת שֶׁל מִטְטְרוֹן רָאוּ: א' קִנְרוּפֶל, סוֹד, מַאֲגִיָּה וּפְרִישׁוֹת בְּמִשְׁנֵת שֶׁל בַּעֲלֵי הַתּוֹסֵפוֹת, יְרוּשָׁלַיִם תשע"א, עמ' 130-113; י' לִיבֶס, 'מִלְכֵי קוֹל הַשּׁוֹפָר וְיִשׁוּעַ שֶׁר הַפְּנִים', מַחְקָרֵי יְרוּשָׁלַיִם בְּמַחֲשַׁבַת יִשְׂרָאֵל, 6 (1987), עמ' 171-196; D. Abrams, 'The Boundaries of Divine Ontology: The Inclusion and Exclusion of Metatron in the Godhead', *Harvard Theological Review*, 87 (1994), pp. 291-321, esp. 301-305; J. Dan, 'The Seventy Names of Metatron', *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1981, pp. 19-23; M. Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 47-94, esp. 66-67, 78-81, 88-90; idem, 'On Angels and Biblical Exegesis in Thirteenth-Century Ashkenaz', in: *Scriptural Exegesis: The Shapes of Culture and the Religious Imagination: Essays in Honour of Michael Fishbane*, D. A. Green and Laura S. Lieber (eds.), Oxford 2009, pp. 211-244, esp. 223-227; C. Rohrbacher-Sticker, 'Die Namen Gottes und die Namen Metatrons: Zwei Geniza Fragmente zur Hekhalot-Literatur', *Frankfurter Judaistische Beiträge*, 19 (1991-1992), pp. 95-168.

47 עַל מִגֵּן דָּוִד וְהַשְׁמוֹת הַחֻקִּיקִים עֲלֵיו רָאוּ מַחְקָרֵי שֶׁל מ' אִידֵל, 'ר' נַחֲמִיָּה בֶן שְׁלֹמֹה הַנְּבִיא עַל מִגֵּן דָּוִד וְהַשֵּׁם טַפְטַפִּיָּה: מַגִּיָּה יְהוּדִית, לְקַבְלָה מַעֲשִׂית, וּלְקַבְלָה עֵינִינִית', בְּתוֹךְ: תֵּא שִׁמְעַ: מַחְקָרִים בְּמַדְעֵי הַיְּהוּדוּת לִזְכוֹר שֶׁל יִשְׂרָאֵל מ' תֵּא-שִׁמְעַ, עוֹרֵךְ א' (רִמִּי) רִינֵר וְאַחֲרִים, אֱלוֹן שְׁבוֹת תשע"ב, א, עמ' 76-1. רָאוּ גַם: ג' שְׁלוֹם, מִגֵּן-דָּוִד: תּוֹלְדוֹתָיו שֶׁל סַמֵּל, בַּעֲרִיכַת ג. חֲזוֹן-רוֹקֵם, עֵין חֲרוֹד הַשֵּׁם"ט, עמ' 25-55; G. Hasan Rokem, 'The Star of David and the

השימוש בגימטריאות נפוץ ביותר בתורת הסוד⁴⁸ ובפירוש 'שבעים שמות של מטטרון', שאותו אידל מייחס לרבי נחמיה מארפורט נמצא התייחסות לשם טפטפיה, שהוא אחד משמות מטטרון, הנקשר למגן ולצבא. הפירוש נדפס בכמה מהדורות. להלן הציטוט ממאמרו של אידל:⁴⁹

טפטפיה גי' ע"ל מג"ן, כי כשהאדם הוא במלחמה ואויביו נלחמים עליו יזכיר אותו וינצל. טפטפיה בגי' ע"ל צב"א, כי הוא ממונה להכות את האויבים והוא הכה חייליו של סנחריב בליל ראשון של פסח, גם דוד מלך ישראל היה לו למגן של זהב והיה חקוק עליו שם ע"ב, וטפטפיה היה חקוק תחתיו. ובגי' צו"ה פח"ד, כי כשהאדם הוא במקום סכנה יזכיר שם זה ויצוה לו בשם הבורא וינצל.

השימוש בשם ע"ב (72) אותיות נתפס כמקור אולטימטיבי להצלה וכאן אנו רואים שעל גבי המגן היה חקוק שם זה ותחתיו טפטפיה, שהגימטריה שלו שווה לע"ל מג"ן וע"ל צב"א (סך הכל 193). כך נמצא בכתב יד שהועתק במאה הארבע עשרה, דרמשטרט, ספריית האוניברסיטה והמדינה Or25. דף 110ב: 'טפטפיה בגימ' על צבא והוא טוב לאומ' על הצבא שאינם יכולי' לעשו' לו שו' דבר. גימ' על מגן כך היה כתוב על מגן של דוד המלך ובזה נצח.

קישור נוסף אפשרי לכתביו של רבי נחמיה ולמיקרוגרפיה שלפנינו נמצא בתיאור האות נו"ן, במה שמכונה אותיות מלאכים, מתוך פירוש אלפא ביתא דמטטרון (תמונה 9):⁵⁰

נ' עשוי כמגן כי אל יתהלל הגבור בגבורתו אלא ישען על יי' נורא ואיום. ד"א לכך יש לו שלש קרנים ב' למעלה וא' למטה ועשוי כמגן לפי שמגן אחד היה לו לדוד המלך וחקוק עליו שם המפורש שכל תיבה שבו משלש א' אותיות היא. ולעולם היה מנצח והיה חקוק עליו מי כמוכה באלים יהוה. והוריש אותו המגן עד מכב"י יהודה (כתב יד לונדון, הספריה הבריטית Or. 1055, דף 105א).⁵¹

Stars Outside: The Poetics and Semiotics of Jewish Folklore and of Zionism', *Images*, 10 (2017), pp. 78-89.

D. Abrams, 'From Germany to Spain: Numerology as a Mystical Technique', *Journal of Jewish Studies*, 47 (1996), pp. 85-101, esp. 90-91, n. 28

אידל, ר' נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה, עמ' 4-5.

לראשונה פורסם בידי ישראל וינשטוק, למרות שהוא לא זיהה את המחבר כרבי נחמיה: 'אלפא ביתא של מטטרון ופירוש', טמירין, ב (תשמ"ב), עמ' 51-76, במיוחד עמ' 72. לדיון מפורט על הטקסט ראו: אידל, ר' נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה; הנ"ל, 'הפירושים לאלפא-ביתא (לעיל הערה 36), עמ' 523-552. ראו גם, שלום, מגן דוד, עמ' 35, 39-38.

לחילופי נוסח בין כמה כתבי יד ראו: אידל, 'הפירושים לאלפא-ביתא' (לעיל הערה 36), עמ' 528-526.

האות נר"ן למעשה מתוארת כמגן עם שלוש קרניים, כמו המגן של דוד המלך, עליו היה חקוק השם המפורש. בפירוש 'שבעים שמות של מטטרון' ההתייחסות היא יותר צבאית, לעומת אלפא ביתא דמטטרון, שם הדגש הוא כוח האל שבעזרת שמו מגיע הנצחון. האל ממלא את התפקיד המרכזי כמגן על הצדיקים, בניגוד לכתוב בפירוש 'שבעים שמות של מטטרון', שם מתואר מה יש לכתוב על מגן של אדם או כיצד יש לנהוג אם אדם מרגיש איום. מאחר שהמגן נמצא במרכז, בין דמויות המורכבות מפסוקים העוסקים במלכות דוד, לדעתי, מקור הראה אפשרי למיקרוגרפיה הוא חיבוריו של רבי נחמיה מארפורט, כאשר הרעיון המרכזי בסצנה הוא המעבר ממלכותו הלוחמנית של דוד אל זו של שלמה בונה המקדש, ועלינו לזכור שלרוב באמנות יהודית האריה מסמל את 'גור אריה יהודה' והשאיפה לגאולה.

לפי משה אידל, הגימטריה של מכב"י היא 72 וזהו הקישור למגן דוד, אשר עליו היו חקוקים ע"ב (72) שמות האל.⁵² ברוח פירושים אלו ניקח את הדברים צעד אחד קדימה, וכאן יש לנקוט מידת זהירות רבה כדי לא ליפול במלכודת, כפי שאירע לישראל וינשטוק במאמרו בתרביץ בשנת 1963 על אדירירון, שם עסק בניסיון לזהות את המחבר באמצעות גימטריאות בטקסט, וזכה בגיליון הבא לביקורת חריפה ביותר מצד גרשם שלום במאמר שאותו סיים בכך שאפילו שמו של וינשטוק יוצא בגימטריה אדירירון.⁵³ נביט על המגן שבתמונה:⁵⁴ המסגרת עשויה מ-פ"ח (84) אותיות, אם מחלקים בשתיים יוצא מ"ב (42) כמו מ"ב שמות, כפי שמצאנו במיקרוגרפיה לספר יחזקאל בכתב היד הזה. כל צלע במגן עשויה כ"ח (28) אותיות, כאשר הוסיפו את האות 'ב' ל'לִבְנֵי בָּנִי' בצלע השמאלית כדי להגיע למספר זהה (תמונה 10). האות כאן כביכול מיותרת (וזו תופעה נדירה בכתב היד הזה), אולם כאן היא כנראה הייתה משמעותית. האריה עשוי ל"ו (36) אותיות, שזה פעמיים ח"י (18). אם מכפילים את 36 מקבלים 72 (ע"ב) כמו ע"ב שמות, כך שבמיקרוגרפיה שלפנינו נראה שהגימטריה של שמות האל חקוקה על גבי המגן עצמו.

לסיכום, העושר התרבותי שהשתמר מארפורט בא לידי ביטוי במדיומים שונים ומעיד על קהילה פעילה ומשגשגת. החידוש שעליו הצבענו במאמר זה הוא העיטורים של תנ"ך ארפורט 2, המקיימים קשר בין העיטור המיקרוגרפי לכתביו של רבי נחמיה מארפורט. עסקנו בשני מקרי בוחן בכתב היד, הראשון פתיחה לספר יחזקאל והשני הפתיחה לספר משלי. במיקרוגרפיה לספר יחזקאל ראינו כי קיימת התייחסות לטקסטים שעוסקים ברעיון שכיסא הכבוד הוא עגול ולא מרובע ושתי הדמויות שמצדדיו אמורות לסמל את המעבר ממידת הדין למידת הרחמים, בין היתר בהתאם לפירוש מ"ב אותיות לרבי נחמיה: 'לפי שאופני' מגלגלין כסא דין לכסא רחמים'. המיקרוגרפיה שמעטרת את הפתיחה לספר משלי מאופיינת אף היא ברעיון של מעבר מדין לרחמים וגאולה. הסצנה מתארת שתי דמויות, אשר לפי הפסוקים המרכיבים

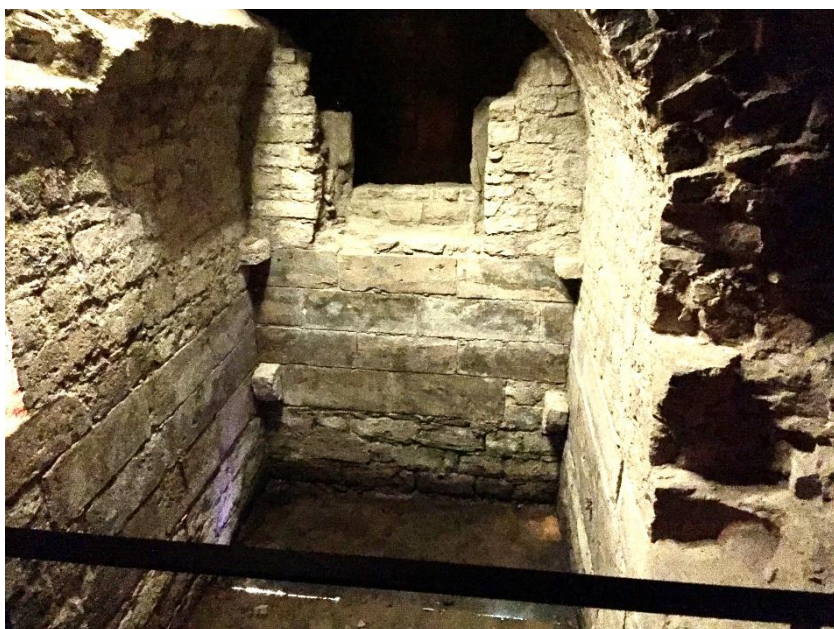
52 אידל, ר' נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה, עמ' 10-11.

53 "וינשטוק, 'גילוי עזבון ה"סודות" של אבו אהרון הבבלי', תרביץ, לב, ב (תשכ"ג), עמ' 159-153; ג' שלום, 'האם נתגלה עזבון הסודות של אבו אהרון הבבלי?', תרביץ, לב, ג (תשכ"ג), עמ' 252-265.

54 ברצוני להודות לאורן רומן וגל סופר שעזרו לי במלאכת ספירת האותיות והניסיונות להבנת הסצנה.

אותן ניכר שמדובר במלכות דוד ומלכות שלמה, כאשר החרב משמשת נושא חוזר, כשהדמות שמייצגת את דוד אוהזת בחרב ואילו אצל הדמות השמאלית החרב נחה לידה. בין שני המלכים עומד מגן ובתוכו אריה. הפסוקים שמרכיבים את המגן הם משיר השירים ואילו האריה מורכב מפסוקים המופיעים אצל שתי הדמויות ובמגן, כך שנוצר קשר אסוציאטיבי וחזותי בין כל מרכיבי הסצנה.

הצעתי לקרוא את הסצנה לאור פרשנות 'שבעים שמות של מטטרון', המיוחס לרבי נחמיה, שם הפן המיליטנטי שקשור למגן עליו חקוקים שמות האל מודגש במיוחד וכמו כן לתיאור האות נו"ן בתוך החיבור פירוש אלפא ביתא דמטטרון. לטענתי, הרעיון המרכזי בסצנה הוא המעבר ממלכותו הלוחמנית של דוד אל זו של שלמה, בונה המקדש. מעבר לכך, ראינו שמספר האותיות המרכיבות את המיקרוגרפיה הוא בעל חשיבות וייתכן שהוא מתקשר לגימטריה של שמות האל. עלינו לזכור כי עיצוב ספר מאויר בימי הביניים היא אחת המלאכות המורכבות ביותר ודורשת תכנון קפדני ועל אחת כמה וכמה כשמדובר במיקרוגרפיה. עיטור המיקרוגרפיה הוא הדימוי עצמו שמורכב מכתב, כך שבמרבית המקרים אין מדובר בבחירה אקראית של סצנה, בעיקר לא כשמדובר בעיטור למילת פתיחה לספר. ראינו שקיימת חשיבות לזמן ולמקום שבהם נעשה כתב היד, כך שיש לקחת בחשבון גם את הכתבים בני הזמן כמקור אפשרי להשראה עבור התכנית האמנותית של תנ"ך ארפורט 2 ובכלל זה כתביו של רבי נחמיה מארפורט.

תמונה 1

תמונה 2

שרה אופנברג

תמונה 3

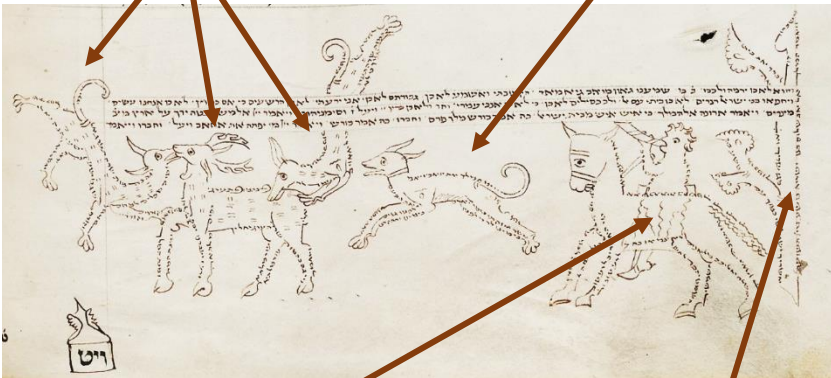
תמונה 4

תמונה 5

ויאל א, כ: "גם בהמות שדה
תערוג אליך כי יבשו אפיקי מים
ואש אכלה נאות המדבר"

ישעיהו מא, ב: "מי העיר
ממזרח צדק יקראהו לרגלו יתן
לפניו גוים ומלכים ירד יתן כעפר
חרבו כקש נדף קשתו".

ויקרא כו, לד: "אז תרצה הארץ
את שבתתיה כל ימי השמה
ואתם בארץ איביכם אז תשבת
הארץ והרצת את שבתתיה"

שמואל ב פרק ו כ: "וישב דוד
לבנו את ביתו ותצא מיכל בת
שאול לקראת דוד ותאמר מה
נכבד היום מלך ישראל אשר
נגלה היום לעיני אמהות עבדיו
קהילות נגלות אחד הרקים".

שמואל ב פרק יג כה: "ויאמר
המלך אל אבשלום אל בני אל נא
גלף כלנו ולא נכבד עליך ויפרץ
בו ולא אבה ללכת ויברכהו".

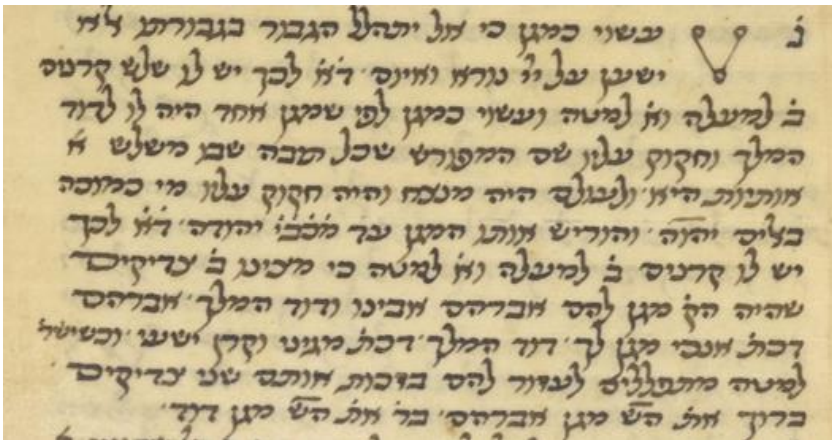
מפרשת וזאת הברכה, דברים
פרק לג כט: "אשריך ישראל מי
כמוך עם נושע בה' מגן עזרך
ואשר חרב גאנתך ויכחשו איביך
לך ואתה על במותימו תדרף".

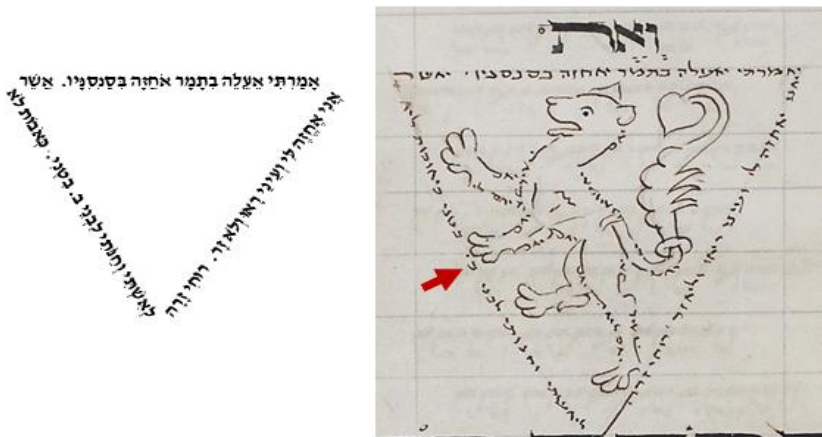

תמונה 8

תמונה 9

תמונה 10